

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

В.О. Веклич

аспірант

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Науковий керівник: д.ю.н., проф. Тихонова Є.А.

Історичні передумови сучасної концепції прав людини і громадянина та можливі шляхи її подальшого розвитку

У статті розглянуто проблему розвитку прав людини та громадянина, починаючи від давніх часів до сьогодення з позиції лібертарної теорії.

В статье рассмотрено проблему развития прав человека, начиная от древней истории до сегодня с позиции либертарной теории.

The article examines the problem of metamorphosis of human rights beginning from the ancient history until today according to libertarian theory.

Ключові слова: права людини і громадянина, концепція прав людини, історія права, теорія права, класова боротьба.

Постановка проблеми

Розвиток концепції прав людини відбувався протягом тривалого часу, в той же час змінювалося і її розуміння та осмислення на різних етапах розвитку суспільства. Разом із тим існували значні ідеологічні відмінності розуміння концепції прав людини в різних соціально-економічних системах. На сьогодні необхідність розгляду цієї проблеми зумовлюється потребою встановлення причинно-наслідкових зв'язків та взаємозалежності між економічними, соціальними, культурними та юридичними факторами, а також подальшого прогнозування оптимальних шляхів розвитку юридичної доктрини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Особливо актуальними в аспекті дослідження історичної ретроспективи видаються дослідження М. Гуренко, Н. Карпачової, А. Колодія, А. Олійника, П. Рабіновича.

Певні питання цієї проблематики розглядали у своїх працях А. Білоус, І. Бородін, С. Бобровник, І. Голосніченко, А. Георгіца, Н. Карпачова, М. Козюбра, В. Копейчиков, С. Лисенков, О. Марцеляк, О. Мурашин, О. Негодченко, М. Орзіх, В. Погорілко, В. Сіренко, Ю. Тодика, О. Фрицький, М. Цвік та інші.

Серед іноземних праць можна виділити дослідження Е. Лукашевої, Г. Мальцева, Ф. Рудінського, В. Пугачова, А. Соловйова, Н. Саліщева тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Досі у вітчизняній юридичній науковій думці не знаходив досить ґрунтовного розгляду історичний процес розвитку концепції прав та свобод людини і

громадянина з позиції лібертарної теорії, а також його подальші перспективи, що потребує належного висвітлення.

Формулювання цілей статті

Розгляд історичної ретроспективи концепції прав та свобод людини і громадянина з позиції лібертарної теорії, а також деяких тенденцій у її розвитку, які можуть відігравати значну роль у подальшому з урахуванням основних положень лібертарної теорії, а також вироблення на цій основі рекомендацій.

Крім того, слід вказати на ту обставину, що з позицій лібертарної концепції проблематика істичних аспектів розвитку концепції прав та свобод людини і громадянина майже не досліджувалася. Необхідно зазначити, що вихідним базисом цієї концепції є положення щодо пріоритетності власної волі людей, яким і повинна надаватися переважна роль при вирішенні проблем останніх на основі їхніх власних цінностей. Саме у цьому й реалізується принцип формальної рівності, який є основоположним для означеної концепції [1, с. 30; 2].

Виклад основного матеріалу дослідження

Із самого початку наявність прав (чи свобод) в окремих індивідів виявлялася за становими ознаками чи за походженням або ж за деякими специфічними індивідуальними привілеями, вигодами, навіть обов'язками. Наявність прав згідно із зазначеною концепцією зумовлюється вже існуванням людини як такої. Також вони є пріоритетними щодо інших принципів або норм, які б виправдовували дії та на сучасному етапі розвитку юридичної думки. При цьому, на сьогодні їх пріоритетність навіть щодо суспільства та держави у багатьох розвинутих країнах закріплено в основних нормативно-правових актах. Але в той же час останнім часом фактично відбувається звуження прав та свобод, що обґрунтовується потребами «боротьби з тероризмом» та забезпечення належного рівня безпеки [3]. На поточному етапі розвитку системи нормативного регулювання відповідних відносин видаються недостатньо чіткими критерії припустимості втручання в особистісну сферу громадян, коли фактично може здійснюватися зловживання відповідними повноваженнями.

Розвиток концепції, а в подальшому і теорії прав та свобод людини і громадянина, відбувався протягом значного проміжку часу. Перші відомості про встановлення певних засад забезпечення прав та свобод людини відомі ще з часів древнього Шумеру, коли в XXIV ст. до н. е. монархом цієї країни було запроваджено відповідні норми, якими обмежувалося свавілля чиновників, а також створювалися передумови для протидії надмірним спробам стягування ними податків [4, с. 85]. Фактично досі це є найстарішою з-поміж відомих згадок щодо цієї проблеми. Доктрина прав людини потребує постійного вдосконалення у зв'язку з динамічністю процесів у самому соціальному середовищі. Зміни в теорії прав людини відображали поступальність розвитку панівної концепції владних відносин у суспільстві, а також відмінності у поглядах домінуючої (панівної) частини суспільства на співвідношення потреб людей та можливостей їх задоволення. Історичні аспекти відкривають можливості для подальшого всебічного вивчення процесів, пов'язаних із виникненням та утвердженням прав та свобод людини і громадянина. У цьому контексті необхідно також брати до уваги відмінності, які були притаманними різним суспільним формаціям протягом їхнього розвитку. Тут слід вказати на ту обставину, що зазвичай концепція прав людини розглядається у контексті європейської правової думки, яка має дещо відмінні риси порівняно з азійською та африканською (традиціоналістською чи мусульманською). Також до сьогодні є відмінними її трактування науковцями різних регіонів планети. Фактичний вплив тут спостерігається передусім у сфері переконань та традиції, яка була домінуючою

протягом багатьох років, а відтак стала домінантною у сприйнятті більшості людей на певній території. Саме у цьому контексті видається доречним зробити огляд ретроспективи, оскільки згаданий вплив простежується на найвищому рівні й досьогодні. Зокрема, тут можна відзначити сутнісні відмінності між найважливішими актами прав людини Європи, Азії, Африки та Америки (на континентальному рівні). Надалі важливим аспектом дослідження може стати встановлення причинно-наслідкових зв'язків при вивченні взаємозалежності між історичними реаліями, а також подальшим розвитком концепції прав та свобод людини і громадянина. При цьому видається перспективним встановлення чітких орієнтирів для визначення ступеня реалізації згаданої концепції та залежності внутрішньодержавної ситуації від стану її забезпечення. Вже на цьому етапі дослідження можна констатувати взаємозалежність між зростанням індивідуальної ініціативи людей та потребою у розширенні їхніх можливостей для самореалізації.

Фактичні відомості про історичні аспекти виникнення, утвердження та розвиток досліджуються і вивчаються вже протягом тривалого часу. Розроблено періодизацію відомостей, які стосуються розглядуваної концепції, оскільки таким чином встановлюється передумова задля подальшого вдосконалення правової дійсності та окреслення можливих шляхів розвитку. Саме це дозволяє окреслити взаємозалежність між соціальними процесами й вимогами, які висуваються до держави у зв'язку з очікуваннями громадян або підданих.

Зародження першооснов концепції прав людини можна віднести до V – VI століть до н.е. у древньогрецьких містах-полісах. Саме тут вперше виникли ідеї демократії та принципи громадянства, які й було апробовано у практиці державотворення (слід згадати праці таких авторів як Платон, Арістотель, школу софістів). Передусім було розроблено такі права як участь у здійсненні правосуддя, у державних справах, свобода тощо. Але згаданими правами було наділено порівняно меншу частину населення. «У більшості історичних держав, – писав Ф. Енгельс, – права, що надаються громадянам, є співмірними з їх майновим положенням» [5, с. 165].

Протягом багатьох віків змінювалося розуміння владних відносин та тих засад, які покладалися в основу прав та обов'язків як держави, так і їй підпорядкованих людей. Фактично права були належними привілейованим верствам населення, тоді як переважна більшість була позбавлена відповідних можливостей для самореалізації й утвердження власної гідності. При цьому, протягом усього розвитку концепції прав та свобод людини і громадянина можна відзначити боротьбу різних антагоністичних позицій з приводу тих чи інших проблем, які є дотичними до неї та зачіпають інтереси (подекуди такі, що вважаються першочерговими) різних зацікавлених груп.

При розгляді історичної ретроспективи розвитку прав людини, а також подальших перспектив, у контексті нашого дослідження доречно скористатися лібертарним методом задля досягнення поставленої мети дослідження. Адже, «права людини – це необхідний, невід'ємний та неминучий компонент будь-якого права, певний (а саме – суб'єктно-людський) аспект вираження сутності права як всезагальної і необхідної форми свободи людей» [1, с. 311-312].

Передумовою розвитку концепції прав людини слугувала боротьба феодалів, лицарів та міщан проти сваволі королівської влади. Зокрема, 1215 року в Англії було прийнято «Велику хартію вольностей Англії» [6, с. 237-240], в якій зачіпалися питання забезпечення та захисту прав привілейованих верств (розглядалися проблеми захиту від сваволі влади та створення якомога ширших можливостей для вільних людей з урахуванням специфіки тогочасних суспільних відносин). Також важливим у контексті розгляду нашого питання є використання у XIII столітті релігійним мислителем Фоною Аквінським теорії природних прав задля

доведення неприпустимості визнання суверенітету держав у разі пригноблення урядом власних громадян. «Петиція про права», прийнята 1628 року, була наступним кроком у створенні системи забезпечення прав людини в Англії [7, с. 295–297], в якій розглядалися «права і вільності» майнового характеру та закладалася належна система обмежень самовільного втручання влади у цю сферу. 26 травня 1679 року англійським парламентом було прийнято «Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями» або «Habeas corpus act», згідно з яким на начальника в'язниці покладалася обов'язок доставити до суду затриманого протягом доби, а також належним чином повідомити йому щодо причин затримання [8, с. 41–45]. Відтак, остаточне рішення щодо подальшого арешту, видачі на поруки або звільнення, мав приймати суд. Прийняття 1689 року в Англії «Біллю про права» заклало передумови для подальшого обмеження сваволі королівської влади і утвердження прав та свобод людини і громадянина. Натомість, положення останнього акту фактично закріплювали існування парламентської монархії, тим самим засвідчуючи тогочасні спроби створення дієвішого механізму, за якого б було надійніше забезпечено встановлене на той час коло прав та свобод [9, с. 348–350].

Також діяльність у цій сфері призвела до встановлення чітких критеріїв законності втручання у приватну сферу. Першим кроком на цьому шляху стало укладення Вестфальського мирного договору 1648 року, який, як відомо з історії, гарантував захист окремих прав індивідів.

Надалі розвиток фундаментальних основ концепції прав людини відбувався у колоніальній Америці під значним впливом Англії. У першу чергу, слід згадати конституції окремих штатів, а також відповідні «білли про права» або «декларації прав». Саме вони справили значний вплив на французьке конституційне законодавство. Необхідно підкреслити особливу вагомість «Декларації прав Віргінії» від 12 червня 1776 року, в якій було вперше чітко окреслено перелік громадянських прав та свобод, що стали першоосновою подальшої розробки концепції прав та свобод людини і громадянина, яка на сьогоднішній день набула вагомого значення [10, с. 82–86]. Надалі одним із важливих документів була Декларція незалежності США від 4 липня 1776 року, яка акцентувала увагу на рівності людей та інших правах, задля забезпечення яких і покликані здійснювати свою діяльність уряди окремих країн. Фактично цим документом було задекларовано законність подальшого спротиву королівській владі, але, разом з тим, він став своєрідною запорукою для подальшого окреслення характеристик легітимності того чи іншого уряду з позицій права [11, с. 328–331]. У подальшому вагому роль відіграла Конституція США від 17 вересня 1787 року, в якій уже є розмежування прав на громадянські та майнові (п. 3 Розділу 9 ст. I) [12, с. 133–157]. Перші десять поправок до неї також розглядаються як американський «Біль про права» (1791). Саме ці зміни сприяли утвердженню демократичних засад та подальшому формуванню громадянського суспільства з наступними соціальними перетвореннями. Відповідну назву було обрано за аналогією з англійським «Биллем про права» (1789–1791), яким обмежувалися повноваження королівської влади. В останньому випадку розвиток конституціоналізму було значною мірою спрямовано шляхом встановлення чітких меж втручання держав у деяку особистісну сферу життя їхніх громадян та людей. Саме тут виникають потреби окреслення меж права як такого, а разом з тим і якісно новий підхід до розуміння прав та свобод як належних не деяким привілейованим станам, а всім громадянам держави. При цьому на найвищому законодавчому рівні було закріплено відповідні норми, які набували першочергової ролі. В.Г. Каленській значав: «По словам К. Маркса, в 70-ті – 80-ті роки XVIII у Північній Америці «було проголошено першу декларацію прав людини і було дано перший поштовх європейській революції», виникла ідея єдиної демократичної республіки» [13, с. 3].

Фактичні зміни у розвитку суспільних відносин призвели до подальшого вдосконалення юридичного базису, що надалі виявилось у процесах розширення переліку гарантованих на державному рівні прав та свобод. Якщо спочатку їх наявність мала характер приналежності виключно привілейованим станам, то у подальшому збагачення її змісту та поширення на інші прошарки населення зумовлювалися як нарощуванням виробничих потужностей, так і можливостями суспільства щодо фактичного забезпечення певних благ, виражених з позиції юриспруденції у формі певних гарантованих на державному рівні можливостей. У цьому контексті і видається доречним у подальшому розглядати потребу в нормативному закріпленні нових прав та свобод. У разі ж неврахування згаданої тенденції, в історичній ретроспективі можна простежити нарощування революційних процесів у різних державних утвореннях.

Надалі американську концепцію було взято за своєрідний зразок при розробці демократичної республіканської доктрини, одним зі стрижневих елементів якої є права та свободи людини і громадянина. Разом із тим, філософська спадщина, наряду з наведеними вище обставинами, сприяла розгортанню антиабсолютистського революційного руху у Франції. Особливо слід відзначити праці письменників доби просвітництва: Вольтера, Руссо, Дідро тощо. Їхні твори також справили значний вплив на події в Америці, посприявши подальшому аналізу та розробці американськими політиками та юристами відповідної нормативної бази.

9 липня 1789 р. лідерами Великої Французької революції було прийнято Декларацію про права людини і громадянина. У цьому документі було окреслено перелік прав та свобод, який відповідав тогочасним уявленням про «свободи, власності, безпеки і опору гнобленню» [14, с. 137–139], закріплено важливий принцип, який досі вважається основоположним для правозастосовної практики: «все, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, чого закон не приписує» (п. 5). Фактично цей принцип набув характеру одного із основних критеріїв правової діяльності сучасної держави. Практичне його вираження у законодавстві зумовило подальші напрацювання у сфері прав людини в якості першочергової ланки, яку повинна забезпечувати держава при реалізації своїх функцій.

Надалі чимало держав послідували позиції США та Франції щодо прав та свобод людини і громадянина. Відповідні положення було закріплено у конституціях наступних країн: Нідерланди (1798), Швеція (1809), Іспанія (1812), Норвегія (1814), Бельгія (1831), Ліберія (1847), Данія (1849), Прусія (1850) [23]. Торгівлю рабами вперше було засуджено угодою між Британією та Францією 1814 р. Натомість, 1885 року було прийнято акт Берлінської конференції, в якому було проголошено, що «торгівлю рабами заборонено згідно з принципами міжнародного права». Фактично розробка відповідних положень набувала ваги першочергової потреби задля створення відповідних умов, що задовольняли б населення відповідних країн. Практична потреба також зумовлювалася необхідністю подолання революційних рухів та упокорення робочої сили, яка зазнавала значних утисків, зважаючи на специфіку тогочасних виробничих процесів. Прагнення окремих країн до поліпшення положення трудящих викликало збільшення витрат, зростання собівартості продукції, що ускладнювало конкурентну боротьбу і вимагало вирішення соціальних проблем у більшості країн [15, с. 313].

Очевидною стала потреба міжнародного впливу з метою створення рівних умов при розгортанні виробничих потужностей та прийняття відповідних міжнародних документів. У цьому контексті слід згадати факт заснування Міжнародної організації праці, діяльність якої і була спрямована на врегулювання відповідних соціальних проблем та створення належних умов для забезпечення соціально-економічних прав.

Принципи прав людини було використано Лігою Націй як першою міжнародною організацією при підготовці версальських угод. У першу чергу, до уваги бралися проблеми гарантування життя та волі громадян країн та осіб, які проживали на територіях регіонів, що були сторонами названих угод. Відтак, з Албанією, Фінляндією, Латвією та Литвою було здійснено кодифікацію норм щодо заборони дискримінації, свободи релігії, права користуватися рідною мовою для представників національних меншин. Головним нововведенням стала можливість вступу членів міжнародного співтовариства у контакти з незалежними державами та вимога щодо гуманного поводження з їхніми громадянами [16].

Подальше утвердження концепції прав та свобод пов'язане з прийняттям Генеральною Асамблеєю Загальної декларації прав людини ООН, коли світ шукав основоположні засади подальшої відбудови після Світової війни та розвитку в історичній перспективі [17, с. 89]. У цьому документі вперше на міжнародному рівні проголошувалися належним чином сформульовані основні права та свободи людини. Разом із «Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права» [18], «Міжнародним пактом про громадянські й політичні права» [19, с. 713-728] (а також факультативними протоколами) Загальна декларація прав людини становить своєрідний «Всесвітній білль про права».

Тут мали місце відмінності у позиціях представників різних наукових напрямків. Вже під час розробки Декларації виявилися деякі розбіжності між представниками «комуністичного» та «капіталістичного» таборів. Позиція держав, які виступили проти прийняття Декларації, пояснювалася тим, що до її тексту не було включено положення щодо заборони фашистської ідеології, захисту національних меншин та право націй на самовизначення. Але при цьому в них відзначалися й доволі різноманітні факти втручання в особисту («індивідуальну») сферу життя громадян, що негативно позначалося на деяких аспектах розвитку цих країн.

Фактично цей документ вперше на такому високому рівні проголосив, що права людини є невід'ємними для кожного індивіда незалежно від походження чи ще яких-небудь ознак та не є вигодами, обов'язками, привілеями або чимось подібним.

З моменту, коли було прийнято Декларацію, й до сьогодні, в переважній більшості конституцій різних країн сформульовано принципи, які ясно і чітко відображають її базові засади. У цьому аспекті слід згадати і Конституцію України 1996 року з наступними змінами [20].

Різні країни пішли шляхом створення регіональних організацій та прийняття відповідних декларацій на регіональному рівні, які б належним чином сприяли укріпленню відповідної концепції з урахуванням культурних відмінностей та специфічних особливостей країн різних регіонів.

«Свою концепцію прав людини, що отримала вираження у ряді міжнародних договорів, головними з яких є Загальна ісламська декларація прав людини (1981 р.), Каїрська декларація про права людини в ісламі (1990 р.) і Арабська хартія прав людини (1994 р.), ісламський (арабо-ісламський) світ розробив у другій половині ХХ століття» [21, с. 53], що видається доволі актуальним у контексті неоднорідності культурних традицій, а також прагненням різних народів до утвердження звичних для них концепцій (які виявляються як в особистісній сфері, так і у правовому вимірі). Але разом із тим велика суперечність вбачається між нею та «західною» концепцією, оскільки в мусульманській системі права людини і громадянина розглядаються у нерозривному зв'язку з релігією.

Африканська концепція прав людини була істотним аспектом африканського гуманізму [22, с. 74]. Також Організацією африканської єдності було прийнято «Африканську хартію прав людини» [23], яка на сьогодні є важливим

міжнародним актом щодо цього питання в межах африканського регіону. Але серед науковців є суперечності щодо коренів означеної концепції. Якщо деякі африканські вчені доводять її корені в урахуванні прав людини при реалізації державної влади та її «підкупанні про населення» (при чому часто бралось до уваги походження або статус людей), то тут вбачається докорінна суперечність з основними принципами цієї концепції на сучасному етапі. Тож, як і в ісламі, подібні твердження не лише не мали підтримки, але фактично спростовувалися аргументами, представленими на їх захист.

Дуже близькими як за принципами побудови, так і характером закріплених основних прав та свобод, є Європейська та Американська системи захисту прав людини. При чому, доволі значна відмінність (також беручи до уваги культурні особливості) полягає в прямому закріпленні деяких прав у «Американській конвенції прав людини» [24], яка чітко закріплює право «вважатися особою перед законом» (ст. 3: «Right to Juridical Personality»), право на людяне поводження (ст. 5). Значний культурний відбиток також було накладено на положення ст. 18 щодо права на ім'я, а також на національність (ст. 20). В останньому випадку подібні норми з європейської точки зору є самоочевидними і знаходять відображення у внутрішньому законодавстві країн із подальшим закріпленням у спеціальних (галузевих чи «рамкових») міжнародних актах, але без відображення відповідних положень у найвищому документі регіону з прав людини [25].

Можливим також є підписання спеціальних документів з прав людини деякими об'єднаннями держав, прикладом чого є Конвенція СНД про права і основні свободи людини від 26 травня 1995 р. [26]. Але у всіх цих актах фактично закріплено подібні норми, які різняться, в основному, лише в аспекті викладу в документі та деякими відмінностями передбачених механізмів захисту.

Фактично в усіх наведених вище випадках можна простежити поступове розширення «індивідуальної» (щодо якої обмежено державне втручання) сфери людини і громадянина. Також це поступово сприяло створенню належних можливостей для оптимізації умов задля покращення особистої ініціативи. У цьому, в свою чергу, вбачається одна з важливих умов поступального розвитку цивілізації з позиції лібертаризму.

На поточному етапі також виникає суперечність між державним втручанням та потребою у створенні належних умов для особистої безпеки громадян, яка вирішується шляхом обмеження прав і свобод. Зокрема, особливе занепокоєння викликають можливі слідчі дії правоохоронних органів, які вони можуть здійснювати без санкції суду в деяких країнах [27, с. 13.]. Надалі це може спричинити фактичне звуження досягнутого рівня забезпечення прав і свобод людини і громадянина на глобальному рівні (а особливо у разі, якщо в цьому напрямку буде розвиватися законодавство провідних країн світу).

Висновки

У процесі дослідження було встановлено, що фактична реалізація прав та свобод людини і громадянина великою мірою залежить не тільки від її нормативно-правового закріплення, але й від відповідного рівня розвитку суспільства, що значною мірою ґрунтується на усталених звичаях і традиціях. Виявлено також деякі суперечності у розумінні цієї концепції в різних регіонах планети та в підходах до її реалізації. Надалі необхідно розширювати обсяг започаткованого тут дослідження в ракурсі компаративістичного розвитку запропонованої проблематики, що потребує подальших досліджень.

Література

1. *Нерсесянц В.С.* Общая теория права и государства: Учебник для вузов / В.С. Нерсесянц. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА*М), 2002. – 552 с.
2. *Бергланд Д.* Либертарианство за один урок / Д. Бергланд [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.libertarium.ru/one_lesson.
3. Защита прав человека и основных свобод в условиях борьбы с терроризмом. Доклад Генерального Секретаря ООН на Шестьдесят третьей Сессии ГА [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.hrighs.ru/text/b26/Chapter5%201.htm>.
4. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
5. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – М.: Партиздат, 1937. – 176 с.
6. Велика хартія вольностей (1215 р.) // Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія: Навч. посіб. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / За ред. В.Д. Гончаренка. – Кол. упорядників: В.Д. Гончаренко, О.Д. Святоцький, М.М. Стахов, С.І. Пирогова. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 237 – 240.
7. Петиція про права (1628 р.) // Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія: Навч. посіб. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / За ред. В.Д. Гончаренка. – Кол. упорядників: В.Д. Гончаренко, О.Д. Святоцький, М.М. Стахов, С.І. Пирогова. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 295–297.
8. Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями // Конституції зарубіжних країн. – К.: Наука, 1936. – С. 41–45.
9. Білль про права (1789–1791 рр.) (перші 10 поправок до Конституції США) // Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія: Навч. посіб. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / За ред. В.Д. Гончаренка. – Кол. упорядників: В.Д. Гончаренко, О.Д. Святоцький, М.М. Стахов, С.І. Пирогова. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 348–350.
10. Декларация прав Виргинии от 12 июня 1776 г. // Еллинек Г. Декларация прав человека и гражданина: Всеобщая декларация прав человека; Конвенция о защите прав человека и основных свобод / Юрий Николаевич Оборотов (сост.). – Репринтное воспроизведение изд. 1906 г. – Одесса: Юридична література, 2006. – С. 82–86. – (Антология европейской юридической мысли).
11. Декларация независимости Сполучених Штатів Америки (4 липня 1776 р.) // Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія: Навч. посіб. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / За ред. В.Д. Гончаренка. – Кол. упорядників: В.Д. Гончаренко, О.Д. Святоцький, М.М. Стахов, С.І. Пирогова. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 328–331.
12. *Каррі Д.П.* Конституція Сполучених Штатів Америки: посібник для всіх / Пер з англ. О.М. Мокровольського. – К.: Веселка, 1993. – 192 с. – Бібліогр.: С. 179–181.
13. *Каленский В.Г.* Билль о правах в конституционной истории США (историко-критическое исследование) / В.Г. Каленский : АН СССР, Ин-т государства и права. – К.: Издательство «Наука», 1983. – 280 с.
14. Декларация прав людини і громадянина (9 липня 1789 р.) // Нова історія в документах і матеріалах / За ред. М.М. Лукіна і В.М. Даліна. – Випуск I. – К.: Наука, 1935. – С. 137–139.
15. *Волгин Н.А.* Экономика труда. Социально-трудовые отношения: учебник / Н.А. Волгин. – М.: Экзамен, 2006. – 736 с.
16. Права человека. Краткая история понятия. По данным Центра по Пра-

вам Человека Университета Миннесоты (Human Rights Center of University of Minnesota) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.washprofile.org/ru/node/568>.

17. Загальна декларація прав людини // Офіційний вісник України від 15.12.2008. — 2008. — № 93. — С. 89.

18. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. — К.: УПФ, 1995. — 16 с.

19. Міжнародний Пакт про громадянські та політичні права. Факультативний протокол до Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права, 16 грудня 1996 року // Закони України / Верховна Рада України; Інститут законодавства / В.Ф. Опришко (ред.). — К., 1996. Т. 14: Міжнародні договори України. — К., 1998. — 807 с.

20. Конституція України. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2007. — 48 с.

21. *Иванов Ф.Л.* Перспективы развития универсальной и исламской концепций прав человека в изменяющемся мире / Ф.Л. Иванов // Вестник Челябинского государственного университета. — 2009. — № 15 (153). Право. Вып. 19. — С. 51–55.

22. Asante S. K. B. Nation Building and Human Rights in Emergent Africa / S. K. B. Asante // Cornell International Law Journal. — 1969. — № 2. — P. 74.

23. African Charter on Human and Peoples' Rights, adopted 27 June 1981 (entered into force 21 October 2001), OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982) [Electronic resource] — http://www.achpr.org/english/_info/charter_en.html

24. American Convention on Human Rights, adopted on 22 November 1969 (entered into force 18 July 1978) O.A.S. Treaty Series No. 36, 1144 U.N.T.S. 123, Basic Documents Pertaining to Human Rights in the Inter-American System, OEA/Ser.L.V/II.82 doc.6 rev.1 at 25 (1992) [Electronic resource] — <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/b-32.html>

25. Європейська конвенція про захист прав і фундаментальних свобод людини з протоколом (1950 року) // Офіційний вісник України. — 1998. — № 13 / № 32. — С. 270.

26. Конвенция Содружества Независимых Государств о правах и основных свободах человека от 26 мая 1995 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/main.aspx?uid=11320>.

27. Офіційне хакерство / Юридичний вісник України від 3–16 січня. — 2009. — № 1–2 (705–706). — С. 13.